G. Geltner

Het leven in de middeleeuwse gevangenis*

Er bestaan twee misvattingen over gevangenschap in de Middeleeuwen. De eerste is dat gevangenissen voor het begin van de negentiende eeuw zelden fungeerden als middel om te straffen. De tweede is dat, geheel los van eventuele andere functies, de middeleeuwse gevangenis een verschrikkelijke plek was. Dit artikel gaat in tegen beide misvattingen met behulp van bewijs dat betrekking heeft op het gevangenzetten zelf en op ervaringen van gevangenen.

Rond het midden van de dertiende eeuw begonnen overal in het Europese landschap gevangenissen te verrijzen. Tientallen stadstaten, hoofdsteden en plattelandsstadjes richtten dit soort ruimten in en gebruikten ze als mogelijkheid om te straffen, naast hun traditionele rol als plaats van bewaring en dwangmiddel. In de mate en omvang waarin dit gebeurde was deze toevlucht tot opsluiting geheel zonder precedent. En hoewel er nog vijf eeuwen overheen zouden gaan voordat gevangenisstraf de pijler was waarop de Europese gedachten over straf rustten, was het het in de praktijk al tegen het midden van de veertiende eeuw onderdeel geworden van de rechtspleging van allerlei instellingen.

Dit artikel biedt een geschakeerd beeld van het gevangenisleven in het Italië van de late Middeleeuwen, het best gedocumenteerde gebied voor wat betreft de vroege gevangenis. De structuur van de beschrijving is lineair: van arrestatie via aanvankelijke aanpassing tot dagelijkse routine en contacten met de buitenwereld, naar het einde van de gevangenschap. Deze vertelstructuur is misleidend aangezien dit een uniforme ervaring suggereert. Dit is niet het geval, zoals ik hoop aan te tonen. De ervaringen van de gevangene hingen af van verschillende factoren, waarvan sommige te maken hadden met de overheid, terwijl andere meer persoonlijk bepaald waren. Desalniettemin was het beeld dat ontstaat dat van een plezierige, of toch op zijn minst een draaglijke, ervaring volgens de middeleeuwse en zeker volgens de moderne normen. In tegenstelling tot de gangbare opvatting waren middeleeuwse gevangenissen geen hel op aarde, maar eerder onder druk staande versies van het normale leven.

Afb. 1 'Il Carcerato'. Uit Zuane Manenti, *Opera nuova in versi volgare, intitulata specchio de la giustizia* (Venetië 1541).

Arrestatie

Middeleeuwse gevangenen waren over het algemeen debiteuren. Dientengevolge was het bij binnenkomst in de gevangenis meestal hoogst onzeker hoe lang zij hier zouden verblijven. Maar wat ook de reden of het doel van hun arrestatie was, meestal sleepte hun hechtenis zich eindeloos voort, in plaats van dat ze een vastgestelde straf uitzaten. Zo konden er, als ze eenmaal in de gevangenis zaten, nieuwe beschuldigingen tegen veroordeelden worden ingebracht, en zij konden boetes krijgen voor overtredingen begaan tijdens hun verblijf. En aangezien gevangenen meestal zelf voor hun levensonderhoud moesten betalen, konden zij nieuwe schulden oplopen bij hun medegevangenen, personeel of bij externe schuldeisers. Zo was zelfs van vastgestelde straffen de termijn hoogst onzeker. De gemiddelde hechtenis duurde ongeveer twaalf maanden, wat vrij lang is gezien de beduidend lagere levensverwachting. Deze periode geeft echter niet noodzakelijk een bepaalde strafmaat aan.

Op meer dan een manier betekende arrestatie het begin van een hiaat. Veroordeelden en hun familie moesten zich aanpassen aan een radicale en langdurige verstoring van hun dagelijkse leven. En hoe armer zij waren, hoe groter het risico terecht te komen in een vicieuze cirkel van schuld en afhankelijkheid. Eenmaal in de gevangenis konden dagloners en handwerkslieden gemakkelijk van belangrijkste kostwinner veranderen in een financiële last. Kooplieden, daarentegen, konden achter de tralies doorgaan met het regelen van hun zaken, en aangezien zij de grootste bijdrage leverden aan de geldkist van de gevangenis hoefden zij niet bang te zijn dat ze slecht be-

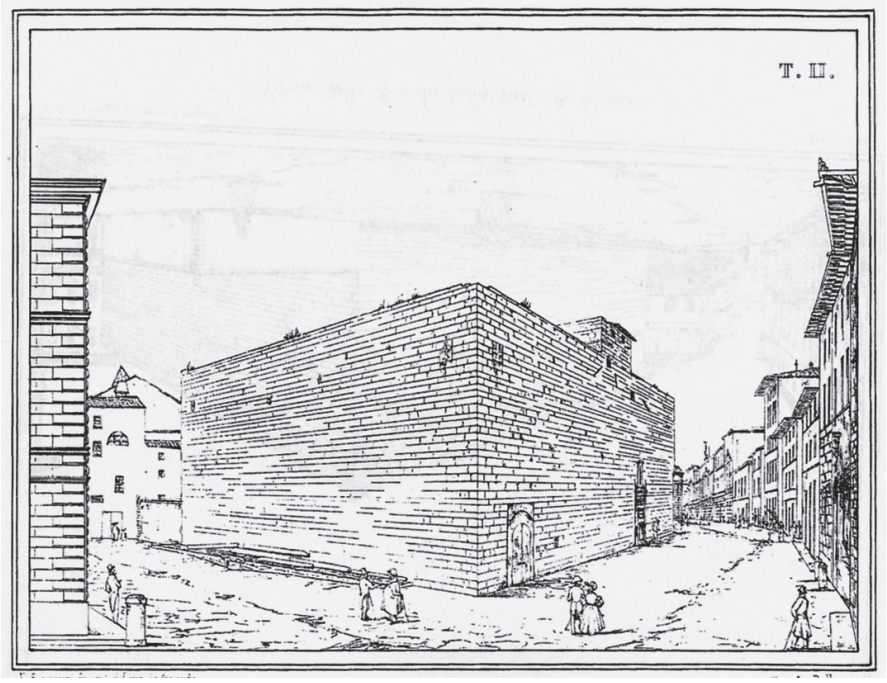

Afb. 2 Schets van Le Stinche, Florence. Uit: Frutuoso Becchi, *Sulle Stinche di Firenze e su'nuovi edifizi eretti in quel luogo* (Florence 1784).

handeld zouden worden. Anderzijds moesten arme gevangenen werken om te overleven, maar een mogelijkheid om te werken was er zelden. De harde werkelijkheid van de gevangenis was vriendelijker voor de bezittende klasse en hun beschermelingen.

Arme gevangenen konden echter wel op enige steun rekenen. De Florentijnse lekenbroederschap Orsanmichele voorzag hen van voedsel, financierde hun invrijheidstelling en bood hun gezinnen zelfs materiële steun. Bestuurders van Venetië pakten het probleem van verarmde gevangenen (en overbezetting) aan door flexibele vrijlatingsvoorwaarden te bieden aan insolvente staatsdebiteuren. Avnacio, een bakker uit San Gimigniano, verkreeg door onderhandelen een afbetalingsregeling in jaarlijkse termijnen voor zijn boete van 107 lire, evenals tientallen van zijn tijdgenoten. Maar zelfs deze flexibiliteit van de kant van de Venetiaanse Grote Raad was beperkt tot beroepsuitoefenaren die een onderpand konden verschaffen en waarvan het zich liet aanzien dat ze een vast inkomen zouden hebben. Voor de ongeschoolden en degenen zonder een machtige beschermer konden de gevolgen van een arrestatie echter grimmig zijn.[1]

Geen wonder dus dat sommigen hun best deden om dit te vermijden, meestal door te vluchten, maar ook door andere ingenieuze oplossingen te bedenken. In 1533 scheepte de Venetiaanse edelman Mafeo Gabriele zich in voor een vierjarige ballingschap, daar hij 'de gevangenis meer vreesde dan de dood', en een plaatselijke jongeling genaamd Marco was zo bang dat hij verzocht om zijn zes maanden gevangenisstraf om te zetten in drie jaar dienst op een galei zonder betaling! Maar het was niet

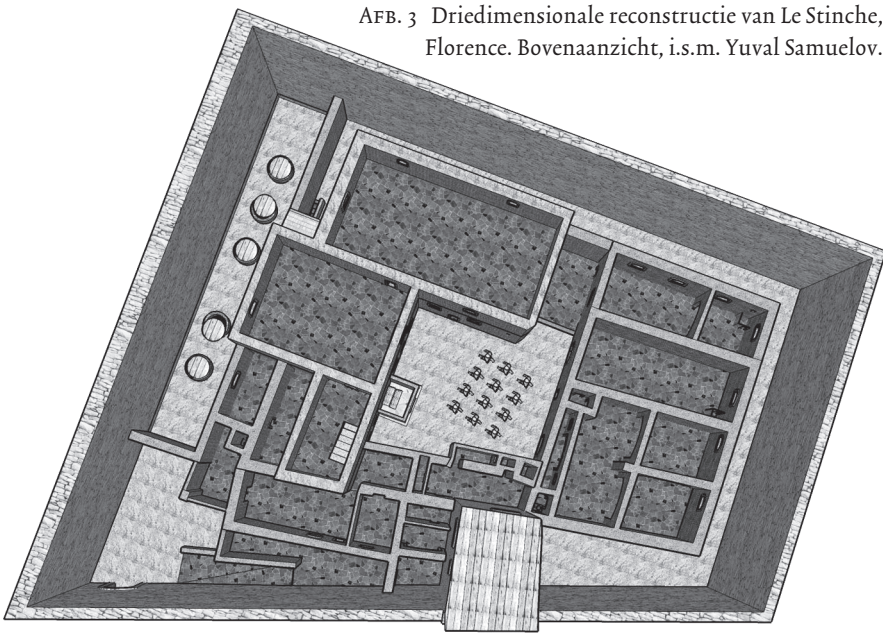

Afb. 3 Driedimensionale reconstructie van Le Stinche, Florence. Bovenaanzicht, i.s.m. Yuval Samuelov.

altijd mogelijk om je aan te melden bij de vloot, en om te vluchten was een zeldzame combinatie vereist van geld, connecties en de hoop op overleving buiten de eigen stad. Lichamelijke weerstand bieden, een andere mogelijkheid om arrestatie te vermijden, was naar het lijkt ongebruikelijk omdat het zinloos was in de gecentraliseerde stadstaat.

Binnenkomst in de gevangenis

Een veertiende-eeuwse vertelling van Franco Sacchetti verhaalt de als waar gebrachte geschiedenis van een jonge rechter van het Florentijnse koopmanshof die in de Le Stinche gevangen werd gezet. De als knap beschreven jongeman werd begroet door een medegevangene, de oudgediende Massaleo degli Albizzi die gekscherend 'een man van vele nieuwe genoegens' werd genoemd. Massaleo zorgde voor de nieuwkomer, nodigde hem uit zijn maal met hem te delen, en, toen hij hoorde dat zijn protégé nog voor een bed moest zorgen, bood hij aan om plaats te maken in dat van hem – een voorstel dat de rechter nogal naïef aanvaardde. Tijdens zijn eerste nacht in de gevangenis werd de rechter uit zijn slaap gehaald door Massaleo's intieme strelingen:

> 'Maar, wat doe je met *hem*?' riep de rechter uit.
> 'Vergeef me,' antwoordde Massaleo, 'maar ik dacht dat *het* de mijne was!'

Er is heel wat om het voorval gelachen, en het verhaal eindigt ermee dat de jonge rechter, nadat hij zijn vriend diens 'onschuldige vergissing' heeft vergeven, een nieuw bed vindt om in te slapen.

Achter de homo-erotische humor van het verhaal liggen de emotionele angst en pijn en de verwarrende werkelijkheid van het gevangenisleven. De beproeving van de rechter doet denken aan een inwijdingsritueel dat ook tegenwoordig nog in veel

gevangenissen voorkomt. Het doel was simpel en de timing nauwkeurig. De oudgediende testte de nieuwkomer om het rangonderscheid duidelijk te maken en seksuele rollen toe te wijzen. Door de manier waarop hij reageerde heeft de rechter misschien onderwerping kunnen vermijden, maar het slot van het verhaal onthult dat ook hiervoor een prijs betaald moest worden. De rechter wordt beschreven als iemand die vanaf dat moment 'bezeten' was ('un uomo invasato'), en het gebruik van de voltooide tijd in de laatste zin van het verhaal suggereert dat hij gedurende de rest van zijn verblijf in bed bleef: 'en in dat bed, zo lang als hij in de gevangenis verbleef, sliep hij' ('e in quello letto, mentre che stava in prigione, si dormì').[2]

Lichte depressie en andere vormen van emotionele vervreemding worden tegenwoordig gezien als kenmerkend maar reversibel gedrag van pas gearriveerde gevangenen, en dat is misschien ook de strekking van bovengenoemde beschrijvingen. In elk geval geven deze vertellingen een rake typering van de belangrijkste dimensies van het contact met het gevangenisleven: geestelijke eenzaamheid en sociaal isolement onder gevangenen, die door moderne sociologen worden beschreven als 'kleine eilandjes in een dode zee', of 'atomen die op chaotische wijze op elkaar reageren'.[3]

Hoe typisch was de beproeving van de rechter? Volgens de kroniekschrijver Simone Filipepi werd in 1486 een misdadiger genaamd Pacchierotto, 'een van de meest met schande overladen mannen van Florence', gegeseld en door de stad geleid tot hij Le Stinche bereikte, waar hij werd ontvangen door 'de sodomieten, de dieven en de godslasteraars, die hem allemaal met vreugde opwachtten'. Zij plaatsten hem met veel eerbetoon aan het hoofd van een tafel, een plaats die hij kennelijk behield gedurende zijn gehele gevangenschap, die verscheidene jaren duurde.[4]

Zowel Sacchetti's rechter als Pacchierotto behield, ieder op zijn eigen wijze, iets van zijn eigen identiteit aan de gevangenispoort. Toch lijkt het waarschijnlijk dat de beproeving van de rechter vaker voorkwam dan Pacchierotto's warme ontvangst. Want niet alleen was er minder plaats aan de criminele top, maar de meesten kwamen de gevangenis binnen als debiteuren en kruimeldieven en niet als door de wol geverfde boeven. Maar hoe dan ook, beide gevallen bevestigen dat het dagelijks binnendruppelen van nieuwe gevangenen herinneringen aan de externe werkelijkheid opriep. Dit menselijke verkeer, in combinatie met een gevestigde gemeenschap van oudgedienden, ondersteunde zowel geïmporteerde als eigen aspecten van de gevangeniscultuur, en zorgde ervoor dat de gevangenis geen sociale of culturele drempel had.

De afdelingen

Ondanks hun verscheidenheid hadden laatmiddeleeuwse gevangenissen vaak meerdere afdelingen als afspiegeling van externe normen en om het aantal conflicten tussen de gevangenen te verminderen. Dit lijkt misschien wat triviaal vanuit het perspectief van onze moderne opvattingen over veiligheid en hygiëne, maar toch markeerde het instellen van afdelingen opnieuw een belangrijke ontwikkeling ten opzichte van de eerdere praktijk, waarbij weinig aandacht werd besteed aan het voorkomen van geweld en ziekte. Afdelingen in gevangenisen mogen dan een zekere angst weerspiegelen om de controle over de bewoners te verliezen, zij tonen ook aan dat men er de voorkeur aan gaf om boosdoeners veilig en in redelijke gezondheid in leven te houden.

Het ging echter niet alleen om waardigheid en veiligheid, het was ook belangrijk om onderscheid te maken tussen de verschillende categorieën van wetsovertreders.

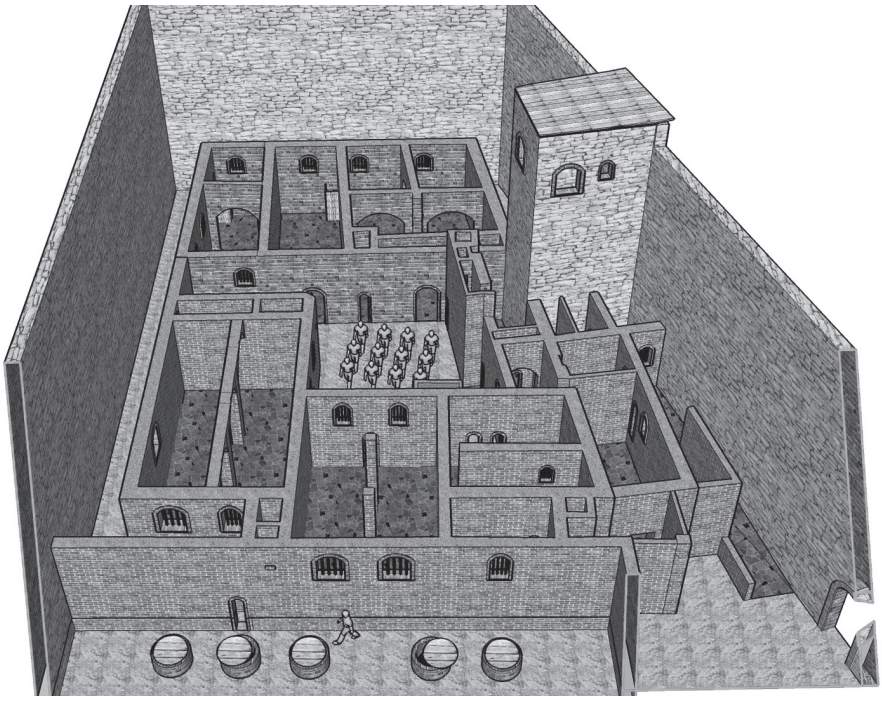

Afb. 4 Driedimensionale reconstructie van Le Stinche, Florence. Zij-aanzicht, i.s.m. Yuval Samuelov.

Maar het was moeilijk om een duidelijke criminele hiërarchie vol te houden, vaak vanwege de lastige categorie van schuld. 'Schuld' diende als een verzamelterm voor een grote verscheidenheid aan overtredingen, van het negeren van de avondklok tot fraude en geweldsdelicten. Degenen die om dit soort vergrijpen werden veroordeeld kregen vaak een boete boven hun draagkracht, waardoor zij, formeel gesproken, schuldenaren aan de staat werden. Juridisch gezien heeft deze praktijk het *de facto* gebruik van ongelimiteerde gevangenisstraffen verdoezeld. Maar vanuit een veiligheidsstandpunt was het maar schijn dat het plaatsen van alle schuldenaren in een afdeling segregatie tot gevolg had, terwijl die in feite juist werd ondermijnd. Kortom: status, geld en connecties hadden veel meer invloed op waar (en hoe) iemand terechtkwam in de gevangenis, zo lang het tenminste niet ging om zieken of vrouwen – twee categorieën van gevangenen voor wie er slechts een enkele afdeling was.[5]

Het dagelijkse leven

Een van de onthutsende verschillen tussen vrijheid en hechtenis vandaag de dag is de rigoreusheid van de dagelijkse routine bij de laatste – een omgeving waar, in Foucaults woorden, 'macht direct gekoppeld is aan tijd'.[6] En zo wordt de vroege gevangenis ook gekenschetst door Pieter Spierenburg.[7] Een formeel dagelijks schema was in de middeleeuwse gevangenis echter een volstrekt onbekend fenomeen: het was er gewoon niet.

Om de tijd door te komen kopieerden de enkelingen die dat konden handschrif-

Afb. 5 Dobbelstenen uit de gevangenis van Mechelen. Uit: L. Troubleyn, 'Consumption Patterns and Living Conditions inside *Het Steen*', the Late Medieval Prison of Malines (Mechelen, Belgium)', *Journal of Archaeology in the Low Countries*, 1-2 (2009) 5-47, hier 20-21.

ten. Anderen brachten hun tijd door met nadenken over hun ervaringen: ser Jacopo del Pecora van Montepulciano, die meer dan vijftien jaar gevangen zat in Le Stinche, schreef brieven en gedichten in terza rime, evenals de satiricus Dino di Tura, en de burlesque-dichters Francesco Berni en Burchiello, om beroemdere gevangenen als Re Enzo, Marco Polo en Niccolò Macchiavelli nog maar niet te noemen.[8] Vaker versierden gevangenen hun muren echter met graffiti, uitten godslasteringen, zongen scabreuze liedjes, versierden vrouwelijke medegevangenen, maakten ontsnappingsplannen en smeedden plannen voor wraakacties. Ze hadden ook seks: homo- of heteroseksueel, gedwongen of met instemming, gratis of voor geld. Maar het populairste tijdverdrijf schijnt toch wel gokken te zijn geweest, zoals blijkt uit een recente opgraving in Mechelen, waar honderden dobbelstenen zijn gevonden in wat ooit waarschijnlijk de beerput van de gevangenis was (afb. 5).[9]

Andere zaken dan gokken gaven echter meer reden tot zorg, want gevangenen konden soms elkaar aanvallen, getuige de berichten over verkrachting, vechtpartijen en messentrekkerij. Maar hoewel het subtiele patroon van meningsverschillen in de gevangenis er een was van voortdurende uitbreiding en aanpassing, was het nooit een wezenlijk kenmerk van de gevangeniservaring. Gevangenen, zo lijkt het, probeerden over het algemeen 'hun tijd uit te zitten'. Ook keerden zij zich niet tegen hun bewakers. De tumultueuze annalen van de veertiende eeuw bevatten geen enkel voorbeeld van een bestuur dat een gevangenisopstand moest bedwingen die los stond van externe politieke onlusten. Het gevangenisleven lijkt tamelijk draaglijk te zijn geweest. En wat hielp om het draaglijk te maken was het aanhouden van banden met de buitenwereld.

Gevangenissen en de wereld

Middeleeuwse gevangenissen stonden altijd op een centrale plek om een soepele organisatie mogelijk te maken, die vaak afhankelijk was van bemoeienis van buitenaf. Als er bijvoorbeeld geen keuken was, zoals in Venetië en Florence, zorgden familie, barmhartige individuen en vertegenwoordigers van lekenorden dagelijks voor eten. In Bologna konden maaltijden worden gekocht, maar die waren vaak heel duur. Arme gevangenen waren afhankelijk van een lid van een broederorde voor hun dagelijks brood. In Le Stinche, financieel waarschijnlijk de meest onafhankelijke Italiaanse ge-

vangenis, las een inwonende kapelaan elke dag de mis in de gevangeniskapel, maar elders was men voor communie en biecht aangewezen op bezoekende (gewijde) broeders en priesters. En er waren nog veel meer bezoekers: dagarbeiders, cipiers en gevangenispersoneel, leden van lekenorden en magistraten van het hof, nachtelijke bezoekjes van prostituees, en natuurlijk de dagelijkse toevloed van nieuwe gevangenen en recidivisten. Het menselijke verkeer ging bovendien beide kanten op: onder de gevangenen die de gevangenis tijdelijk verlieten waren bedelaars met een vergunning, invaliden, schuldenaren op zoek naar een regeling en misdadigers op weg naar het gerechtshof.

Omdat zowel de gevangenen als het personeel afhankelijk waren van een constante interactie met de buitenwereld was de toegang tot gevangenen gebonden aan regels maar er niet door beperkt. En zelfs als dat zo was, kon je niet om gevangenen heen: de parochiekerk van San Simone grensde aan de muren van Le Stinche, in Bologna huurden vijftien ambachtslieden winkels direct naast de gevangenis, en het hoge sterftecijfer onder de Sienese gevangenen bewoog hun stadsgenoten een petitie in te dienen voor een nieuwe en gezondere instelling. De gemeenschap hield altijd een oogje in het zeil.

Het einde van de gevangenschap

Over het algemeen werden de gevangenen ontslagen als zij de opgelegde boete hadden betaald of hun schuld ingelost, of de opgelegde of herziene straf hadden uitgezeten. Een uitermate belangrijke mogelijkheid tot vrijlating ontwikkelde zich in de vorm van routinematige liefdadigheidsgiften, die plaatsvonden tijdens de belangrijkste liturgische feesten. Deze giften, samen met individuele erflatingen, waren vaak de enige manier waarop een verarmde gevangene aan de eisen van vrijlating kon voldoen. In 1328 verlieten minstens achttien gevangenen zo de gevangenis van Bologna, en in 1322 was hun aantal gestegen tot 69. In 1324 werd in Siena 54 gevangenen deze mogelijkheid geboden, 60 in 1329, en 52 in 1337. Verder is het een redelijke schatting dat tot een kwart van alle gevangenen hun vrijlating dankten aan amnestie.

De sterftecijfers voor de gevangenis waren laag. En als er geen hongersnood, pest en politieke strubbelingen waren geweest, zou het aantal gevangenen wier hechtenis op deze manier eindigde nog aanzienlijk lager zijn geweest. Tussen 1132 en 1387 wordt in Venetië van slechts zeven van de honderden gevangenen die de gevangenis in deze tijd bezochten vermeld dat zij zijn overleden. De eerste golf van de Zwarte Dood in 1348 maakte het relatief kleine aantal van 25 slachtoffers in Le Stinche, waar tijdens een heel wat rustiger semester de gevangenisadministrateur een totaal van drie doden registreerde, op een gemiddelde jaarlijkse gevangenenpopulatie van meer dan tweehonderd. Het is significant dat bij geen van deze slachtoffers sprake was van zelfmoord of zelfverwonding, en hoewel dergelijke gevallen op gezette tijden voorkwamen buiten Italië, haalden die nooit de huidige aantallen van gemiddeld vijf maal meer dan in de vrije maatschappij. Tenslotte, sterfgevallen waren misschien ongewoon, maar ontsnappingen waren helemaal zeldzaam. In Venetië waren er tussen 1316 en 1393 slechts dertien geslaagde of verhinderde ontsnappingen, wat een gemiddelde is van een poging in de zes jaar. De combinatie van lage sterftecijfers, het nauwelijks voorkomen van zelfmoord en het geringe aantal ontsnappingspogingen wijst erop dat het leven in de middeleeuwse gevangenis wel te verdragen was.

Conclusie

Het huidige stereoptype van de middeleeuwse gevangenis als een hellegat is onverdiend. In vergelijking met de levensstandaard van die tijd waren de omstandigheden in gevangenissen weinig opvallend. Stadsherbergen waren bijvoorbeeld berucht vol, smerig en vaak gevaarlijk, en de woongelegenheid van gezinnen met een minimaal inkomen kon bestaan uit een krappe, houten ruimte. Voor het begin van de Pestcyclus in 1348 waren Italiaanse steden notoir dichtbevolkt, en de openbare hygiëne voldeed bij lange na niet aan de stringente plaatselijke verordeningen.[10] Hier tegenover stond dat locale magistraten regelmatig hun gevangenissen 'zuiverden' om overbevolking tegen te gaan, en onder normale omstandigheden waren de sterftecijfers onder gevangenen laag en ontsnappingspogingen zeldzaam. Een leger aan functionarissen, familieleden, dienstverleners en barmhartige individuen frequenteerde de gevangenissen, en bracht een zekere mate van troost in het leven van de gevangenen. Zelfs de armste gevangene ontving wel wat eten, had toegang tot juridisch en geestelijk advies, en kreeg vroeg of laat zijn vrijheid terug. Anders dan zijn vroegmoderne en moderne tegenhanger was het probleem van een middeleeuwse gevangene meestal een spiraal van schulden, niet van fysieke overleving in een steeds gewelddadiger wordende kooi.

In de tweede plaats suggereren de uitgebreide aanpassingen van stadsgevangenissen tijdens de veertiende eeuw dat deze instellingen niet werden gezien als een plek waar je dissidenten kwijt kon. Het was niet zo dat gevangenissen eenvoudigweg meegroeiden met het aantal gevangenen, integendeel, er werd voortdurend opnieuw over nagedacht. Het stichten van kapellen en ziekenzalen, investeringen in ruimten voor personeel en het graven van waterputten binnen de muren weerspiegelen de erkenning van en aanpassing aan langdurige opsluiting. Het huren van ordebroeders, doktoren en pro-Deo advocaten gebeurde eveneens als reactie op de aanwezigheid van vele verarmde gevangenen, die vaak niet in staat waren invloed uit te oefenen op de duur van hun hechtenis. Dit alles vroeg aandacht, niet verwaarlozing.

Ten derde doet het toepassen van normatieve indelingen en externe hiërarchieën op deze instellingen geen recht aan de opvatting dat het hier gaat om een Turneriaanse drempel, of een ervaring dat je 'noch hier noch daar bent … half hier, half daar'.[11] Zij die gevangen zaten werden niet vergeten, en zij verdwenen niet uit het sociale geheugen. De banden van de gevangene met de buitenwereld waren veranderd, maar nooit doorgesneden, zoals dat zou zijn gebeurd in een klassieke overgangsfase. De meeste mannelijke gevangenen konden hun status in de buitenwereld handhaven door zich in een geschikte afdeling te (laten) plaatsen, door voor passende diensten te zorgen en door te vertrouwen op netwerken van beschermers.

Dit was de bescheiden aanvangsfase van de gevangenis, níet zijn prehistorie. Tegen het einde van de veertiende eeuw, na een langdurige incubatieperiode, waren gevangenen, personeel en ondersteunende staf volledig verweven met het sociale, politieke, organisatorische, religieuze en financiële stelsel van stedelijk Europa. Van een simpele plek voor detentie, dwang en straf werden stedelijke gevangenissen centrale plaatsen waar burgerlijke identiteit, wereldlijk recht en volksliefdadigheid vorm kregen. Tegelijkertijd was de menselijke wereld die zich binnen hun muren bevond net zo goed deel van de maatschappij eromheen als een levende, ademende bevestiging van een nieuwe vorm van straffen. Want tegen het eind van de veertiende eeuw was, in Italië en elders, de gevangenis een feit.

Noten

* Een uitgebreidere versie van dit artikel is gegeven op de recente Mediëvistendag, georganiseerd door de Radboud Universiteit Nijmegen. Ik dank de organisatoren voor hun uitnodiging, het publiek voor hun commentaar en de redacteuren van *Madoc* dat zij mij de mogelijkheid hebben geboden om deze gedachten een tijdelijke rustplaats te geven. Dit artikel is uit het Engels vertaald door Erik Kooper. De noten bevatten niet alleen de noodzakelijke verwijzingen voor de gebruikte citaten, maar richten ook de aandacht op publicaties van meer recente datum dan G. Geltner, *The Medieval Prison: A Social History* (Princeton 2008), of zijn daarin afwezig.

1 Voor verwijzingen naar archieven in dit artikel, zie Geltner (noot 1) hoofdstuk 3.

2 F. Sacchetti, *Il trecentonovelle*, CXXXIX, red. V. Marucci (Rome 1996) 423-424.

3 E. Goffman, *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates* (Garden City 1961) 69-70; D. Clemner, *The Prison Community* (Boston 1940) 297.

4 S. Filipepi, *Cronaca*, in: P. Villari en E. Casanova (red.), *Scelta di prediche e scritti di fra Girolamo Savonarola con nuovi documenti intorno all sua vita* (Florence 1898) 502.

5 Zie: G. Geltner, *A Cell of their Own: The Incarceration of Women in Late Medieval Italy*, Inaugurele Rede, Universiteit van Amsterdam, 19 november 2010 [ter perse].

6 M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, vert. Alan Sheridan (New York 1979) 160.

7 P. Spierenburg, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe* (New Brunswick en Londen 1991). Zie echter ook J. Claustre, *Dans les geôles du roi. L'emprisonnement pour dette à Paris à la fin du Moyen Âge* (Parijs 2007); J. White, 'Pain and Degradation in Georgian London: Life in the Marshalsea Prison', *History Workshop Journal* 68 (2009) 69-98; P. Turning, 'The Right to Punish: Jurisdictional Disputes between Royal and Municipal Officials in Medieval Toulouse', *French History*, 24 (2010) 1-19; I. Heullant-Donat e.a. (red.), *Enfermements. La cloître et la prison (Ve-XVIIIe siècle)* (Parijs 2010); M. Cassidy-Welch, *Imprisonment in the Medieval Religious Imagination, c. 1150-1400* [ter perse]. Falk Bretschneider houdt een regelmatig vernieuwde bibliografische gids voor de geschiedenis van het gevangeniswezen bij op: http://www.falk-bretschneider.eu/biblio/biblio-index.htm.

8 Voor literatuur over middeleeuwse gevangenissen, zie M.L. Meneghetti, 'Scrivere in carcere nel medioevo', in: P. Frassica (red.), *Studi di filologia e letteratura italiani in onore di Maria Picchio Simonelli* (Alessandria 1992) 185-199; R. Epstein, 'Prisoners of Reflection: The Fifteenth-Century Poetry of Exile and Imprisonment', *Exemplaria*, 15 (2003) 157-198; J. Summers, *Late-Medieval Prison Writing and the Politics of Autobiography* (Oxford 2004); L.R. Mooney en M.-J. Arn (red.), *The Kingis Quair and Other Prison Poems* (Kalamazoo 2005) 1-12; G. Geltner, '"The Best Place in the World": Imaging Urban Prisons in Late Medieval Italy', in: C. Goodson e.a. (red.), *Medieval Cities, Texts and Social Networks, 400-1500: Experiences and Perceptions of Medieval Urban Space* (Aldershot 2010) 263-278.

8 Geltner, 'Coping in Medieval Prisons', *Continuity and Change*, 23 (2008) 151-172; L. Troubleyn, 'Consumption Patterns and Living Conditions inside *Het Steen*, the Late Medieval Prison of Malines (Mechelen, Belgium)', *Journal of Archaeology in the Low Countries*, 1-2 (2009) 5-47, hier 20-21.

10 R.E. Zupko en R.A. Laures, *Straws in the Wind: Medieval Urban Environmental Law* (Boulder 1996). Voor een tegenwicht voor het grimmige beeld dat zij schetsen, zie F. Bocchi, 'Regolamenti urbanistici, spazi pubblici, disposizioni antinquinamento e per l'igiene nelle maggiori città della Sardegna medievale', in: *La Corona d'Aragona in Italia (secc. XIII-XVIII)* (Pisa 1995) II.1, 73-124.

11 V.W. Turner, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure* (Chicago 1969) 95.